

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.113>

Nəcəf Müseyibli

T.e.d., professor, AMEA Arxeologiya və Antropologiya

İstitutunun şöbə müdiri

necef_museibli@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ƏN QƏDİM DÖVLƏTÇİLİK TARİXİ ARXEOLoji TƏDQIQATLARDa

Açar sözlər: arxeoloji tədqiqatlar, qədim dövlətlər, qalalar, qədim silahlar, iyerarxik cəmiyyət, Albaniya, Urartu yazıları

Giriş. Azərbaycanda ən qədim dövlətlərin yaranma tarixi başlıca olaraq arxeoloji tədqiqatlar əsasında öyrənilir. Ənənəvi olaraq belə hesab edilir ki, Şimali Azərbaycan, yəni müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində ilk dövlət Albaniya olmuşdur və bu dövlət e.ə. IV əsrdə yaranmışdır. Belə bir fakt onunla əsaslanır ki, bu dövlət haqqında Antik dövrə aid müxtəlif dilli qədim yazılı mənbələrdə məlumatlar öz əksini tapmış, eyni zamanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində də bu dövlətin şəhərləri və çoxsaylı qəbir abidələri tədqiq edilmişdir.

Şimali Azərbaycanda Albaniya dövlətinin yaranmasına qədərki bütün tarixi mərhələlər bir qayda olaraq ibtidai icma quruluşuna aid edilmişdir. Ən yaxşı halda e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlləri ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçid, dövlətin ilk rüşeymlərinin yaranma mərhələsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Şübhəsiz, hər hansı qədim dövlətin tarixindən bəhs edərkən ilk növbədə yazılı mənbələrə müraciət edilməlidir. Digər tərəfdən, Urartu yazılarında məhdud məlumatlar istisna olmaqla Şimali Azərbaycanın Albaniyaya qədərki daha qədim dövrlərə aid tarixi barədə yazılı mənbələrin olmaması səbəbindən həmin dövrlər yalnız arxeoloji qazıntılar əsasında öyrənilir. Eyni zamanda, həm Albaniya, həm də sonrakı Orta əsrlər dövrünün tarixini də arxeoloji qazıntılarsız mükəmməl öyrənmək qeyr-mümkündür. Onilliklər ərzində və xüsusilə də son zamanlar aparılan arxeoloji tədqiqatlar Şimali Azərbaycan ərazisində erkən dövlətçilik, idarəçilik ənənələrinin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Albaniya dövlətinin yaranmasına gətirib çıxaran tarixi proseslər uzun mərhələlərdən keçmişdir.

İyerarxiyalı cəmiyyətin ilk rüşeymləri.

Hələ Neolit dövründə – e.ə. VII-VI minilliklərdə bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda erkən istehsal təsərrüfatı təşəkkül tapmışdır. Sonrakı tarixi mərhələdə e.ə. V minilliyin ikinci yarısı – IV minilliyi əhatə edən Son Xalkolit dövründə istehsal təsərrüfatı daha da yüksəlmiş, Azərbaycanın qədim əhalisinin qonşu regionların tayfaları ilə mədəni-iqtisadi əlaqələri genişlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan Yaxın Şərq sivilizasiyalarının tərkib hissəsi kimi inkişaf edirdi. Arxeoloji qazıntılar bu tarixi mərhələdə Azərbaycan ərazisində Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığını sübuta yetirmişdir (Нариманов, 1985). Bu dövrdə, yəni e.ə. IV minilliyin birinci yarısında Leylatəpə mədəniyyətinin sıx bağlı olduğu Yaxın Şərq əraziləri, yəni Şimali Mesopotamiya və Şərqi Anadolu erkən dövlətlərin yaranma ərəfəsində idi. Həmin regionlardakı bir sıra istehsal-idarəçilik ənənələrinin bir qismi Leylatəpə mədəniyyəti abidələri timsalında Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında da yayılmışdır (Müseyibli, 2020).

Bu mədəniyyətə aid abidələrdən aşkar edilmiş saxsı qabların bir qismi üzərində dulusçuların vurduqları işarələrə rast gəlinir. Bu işə kütləvi istehsal olan keramika hazırlanmasının xüsusi nəzarətdə olduğunu göstərir. Böyük Kəsik yaşayış məskənində (Ağstafa rayonu) möhürlər aşkar edilmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid sırası, kasıb qəbirlərlə yanaşı xüsusi qaydada çiy kərpiclərlə qurulmuş qəbir kameraları və bu qəbirlərdə metal xəncərlər, qızıldan və gümüşdən düzəldilmiş bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Bütün bunlar hələ Xalkolit dövründə cəmiyyət-

də differensial, iyerarxik münasibələrin yaran-
dığını göstərir (Müseybli, 2020).

İlk Tunc dövründə – e.ə. III minillikdə
Kür-Araz mədəniyyətinin də yayıldığı Urmiya
hövzəsində, Şərqi Anadolu-Şimali Mesopota-
miyada artıq sinifli cəmiyyətlər və erkən şəhər
dövlətləri yaranmışdı.

Qarabağ, Gəncə-Qazax bölgələrində, Qə-
bələ rayonunda Kür-Araz mədəniyyətinin ilk
mərhələsinə aid iri ölçülü qəbir kameraları olan,
onlarla insanın dəfn edildiyi kurqanlar tədqiq
edilmişdir. Bu kurqanlarda eyni tayfanın və ya
qəbilənin üzvləri müxtəlif vaxtlarda dəfn edilir-
dilər. Sonrakı mərhələdə – e.ə. III minilliyin bi-
rinci yarısından başlayaraq tək və ya qoşa dəfn
adəti yayılmağa başlamışdır. Belə qəbirlərdə
bəzən tuncdan hazırlanmış balta, xəncər və s.
silahların, qızıldan və gümüşdən bəzək əşyala-
rının aşkar edilməsi sosial-iqtisadi təbəqələşmə-

nin kifayət qədər dərin olduğunu və bu qəbirlər-
də dəfn edilənlərin cəmiyyətin imtiyazlı üzvləri
olduğunu göstərir. Buna bariz nümunə olaraq
Ağstafa rayonunda tədqiq edilmiş həmin dövrə
aid Həsənsu qəbir abidəsini göstərmək olar (Şə-
kil 1). Bu qəbirdə iki insan – kişi və qadın dəfn
edilmişdir. Qazıntı zamanı kişi skeletinin ətrafın-
da tuncdan hazırlanmış silahlar (xəncər, balta və
s.), qadın skeletinin üzərində və ətrafında isə qı-
zıldan, gümüşdən və qiymətli mineraldan hazırla-
nmış bəzək əşyaları (qolbaq, üzük, saç bəzəyi
və s.) aşkar edilmişdir. Bu qəbir İlk Tunc döv-
ründə bölgədə sosial-iqtisadi təbəqələşmənin ki-
fayət qədər dərin olduğunu və burada dəfn edi-
lənlərin cəmiyyətin imtiyazlı üzvləri olduğunu
göstərir. Çox ehtimal ki, burada dəfn edilən kişi
və qadın nigah münasibətlərində, ər-arvad ol-
muşdular (Müseybli və b. 2012, s. 98-104).

Şəkil 1. İlk Tunc dövrü Həsənsu qəbrindən aşkar edilmiş silah və bəzəklər

İlk dövlətçilik ənənələri. Yaxın Şərqlə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr kontekstində inkişafın məntiqli nəticəsi olaraq artıq Orta Tunc dövründə – e.ə. II minilliyin birinci yarısında Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində erkən şəhər tipli yaşayış məskənləri meydana çıxır. Müdafiə istehkamlarına malik bu şəhər yerlərində aparılan qazıntılar o dövrdə yüksək inkişafdan xəbər verir. Belə abidələr sırasında Naxçıvandakı II Kültəpə və Qarabağda, Ağdam rayonu ərazisindəki Üzərliktpə abidələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müdafiə divarlarına malik bu yaşayış yerləri hələ 3,5-4 min il əvvəl dövlətin erkən forması olan şəhər dövlətlərin Azərbaycanda yarandığını ehtimal etməyə əsas verir (Алиев, 1991, c. 25).

Azərbaycan ərazisində tədqiq edilmiş Orta Tunc dövrünün nəhəng kameralı kurqanları bəhs edilən məsələ ilə əlaqədar diqqəti cəlb edir. Çoxsaylı, zəngin arxeoloji materiallarla müşayiət edilən, Şəmkirdə Qaracəmirlə (Гусейнова, 2011), Ağstafada Həsənsu (Müseybli, Ağalarzadə, 2013) və Oğuzda Kərimli (Muxtarov, Bədəlova, 2008) kurqanlarının cəmiyyətin imtiyazlı şəxslərinin şərəfinə qurulduğu şübhə doğurmur. Belə iri ölçülü kameralara malik kurqanların hələ İlk Tunc dövründə yayıldığı artıq yuxarıda qeyd edilmişdir. Lakin həmin

kurqanlarda onlarla insanlar dəfn edilirdi. Orta Tunc dövrünün bu tip kurqanları isə bir şəxsin təmtəraqlı dəfn edilməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə artıq lider, rəhbər şəxslərin – hömdarların meydana çıxdığını göstərir. Bu dövrdə Naxçıvanda yayılmış boyalı qablar mədəniyyəti isə məhz şəhər sənətkarlığının məhsulu idi (Алекперов, 1960, c. 50-62).

E.ə. II minilliyin ikinci yarısı - I minilliyin əvvəlində bu proseslər daha da dərinləşmiş və xüsusilə Naxçıvan ərazisində çoxsaylı şəhər tipli yaşayış yerləri meydana çıxmışdır. Həmin yaşayış məskənləri müşahidə bürcləri ilə müşayiət olunan və müəyyən müdafiə sistemi qanunlarına uyğun olan qala divarlarına malik idilər. Belə erkən şəhər-qalalardan Naxçıvandakı Sədərək qalası, Oğlanqala, Qızqala, Şahtaxtı, Çalxanqala, Qalacıq və s. abidələri göstərmək olar. Hər birinin sahəsi onlarla hektar ərazini əhatə edən bu qalalar əlbəttə, qədim şəhər dövlətləri olmuşlar (Алиев, 1991; Müseyibli, 2003). Bunlardan Şərur rayonundakı Oğlanqala abidəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır (Şəkil 2). Abidədə aparılan arxeoloji qazıntılar, aşkar edilmiş tapıntılar Oğlanqalanın qala tipli şəhər-dövlət və mühüm inzibati-siyasi mərkəz olduğunu sübut edir (Baxşəliyev və b. 2011, s. 346).

Şəkil 2. Oğlanqalanın divar qalıqları

Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarının dağlıq ərazilərində iri qayalarla inşa edilmiş siklop (təpəgöz) tikililər adlanan onlarla qalalar aşkar edilmişdir (Джафарзаде, 1938; Расулоглы, 1993).

İ.A.Babayev Albaniyada dövlətin və şəhərlərin meydana çıxmasına gətirib çıxaran tarixi prosesləri arxeoloji abidələr əsasında şərh etmişdir (Бабаев, 1990, c. 29-37). Tədqiqatçı Otrə və Son Tunc dövrlərinə aid ətrafi möhkəmləndirilmiş yaşayış yerlərini, qəbir abidələrini təhlil edərək göstərirdi ki, həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində artıq cəmiyyətdə sosial-iqtisadi təbəqələşmə prosesləri izlənilirdi. Onun fikrincə Qədim Şərqi Assuriya, Elam, Manna, Urartu və Midiya kimi yüksək inkişaf etmiş dövlətləri indiki Şimali Azərbaycan ərazisindəki tayfalara müəyyən təsir göstərmiş və burada Antik dövrdə Albaniya dövləti meydana çıxmışdır. İ.A.Babayev Albaniya dövlətinin yaranmasından əvvəl ölkənin Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olmasını əsas götürərək Albaniyada dövlətçilik ənənələrinin məhz Əhəmənilər dövlətinin sayəsində təşəkkül tapdığını yazırdı (Бабаев, 1990, c. 37-45).

H.Cəfərov qeyd edir ki, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, istehsal məhsullarının artımı, mürəkkəb struktura malik zəngin kurqanların aşkar edilməsi e. ə. II minilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan ərazisində xüsusi mülkiyyət sisteminin formalaşmasını göstərir. Onun fik-

rincə bütün bunlar həmin dövrdə Şimali Azərbaycanda ilkin sınıflı cəmiyyətin təşəkkülünə dəlalət edir (Cəfərov, 2007, s. 43).

Azərbaycanın qərb bölgəsində Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Qax və Mingəçevirdən bu dövrə aid pintaderlər – gildən hazırlanmış iri ölçülü möhürlər aşkar edilmişdir. Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusilə Qazax rayonundakı abidələrdə belə möhürlər daha çoxlu sayda əldə edilmişdir (Нариманов, 1973; Nəcəfov, 2010; Nəcəfov, 2011). Bu möhürlərdən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti cəmiyyətində həm xüsusi mülkiyyətin qeydiyyatı, həm də müəyyən dini ritualların icrası zamanı istifadə edilmişdir. İstənilən halda bu möhürlər cəmiyyətin seçilmiş, yüksək təbəqəyə malik imtiyazlı şəxslərinə məxsus idi. Bu tapıntılar Son Tunc-İlk Dəmir dövrü cəmiyyətinin təbəqələrə – sınıflərə bölündüyünün əyani sübutlarından biridir.

Bu dövrdə metal istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdır. Eyni zamanda dəmirin kəşfi ilə yeni və daha keyfiyyətli bir metal insanların həyatına daxil olmuşdur. Xocalı-Gədəbəy, Naxçıvan və Talış-Muğan mədəniyyətlərinə aid abidələrdən aşkar edilmiş tuncdan və dəmirdən hazırlanmış çoxsaylı xəncərlər, təbəzsin baltalar, nizə və ox ucluqları, qılınclar və s. silah növləri (Şəkil 3) heç şübhəsiz, artıq geniş əraziləri əhatə etmiş, müəyyən silahlı, güc strukturları olmuş erkən dövlət qurumlarının mövcudluğunu göstərir.

Şəkil 3. Son Tunc-İlk Dəmir dövrü silahları

E.ə. IX əsrdə Van gölü ətrafında yaranmış, ermənilərə qədərki, indi Ermənistan adlandırılan ərazini işğal etmiş Urartu dövləti e.ə VIII əsrdən başlayaraq müəyyən qarətçi yürüşlər etsə də bilavasitə qonşu coğrafiyada yerləşən Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Gəncə-Qazax bölgələrini ələ keçirə bilməmişdir. Bu bölgələrdə əhali qalalarda və müdafiə istehkamlarında möhkəmlənmiş və urartululardan müdafiə olunmuşlar. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş istehkam-qalalar və çoxsaylı silah nümunələri o dövrdə yadellilərə qarşı vuruşan silahlı qoşunların olduğunu, müdafiənin lazımı səviyyədə təşkil edildiyini, bunun üçün dövlət qurumunun olduğunu deməyə əsas verir.

Eyni zamanda e.ə. VIII əsrə aid Urartu yazılarında Göyçə gölündən şərqdəki ərazilərin bir ölkə olaraq Albaniya (Kuha-Albani) adlandırılması barədə məlumat yer almışdır. Həmin məlumatlara əsasən Albaniya ərazilərinə hücumlar edən urartulular 20 qalanı, 120 şəhəri qarət etmiş, çoxsaylı insanları və mal-qaranı qənimət kimi aparmışlar. Onlar bu yerlərə gələndə çox zəngin, inkişaf edən bir ölkə ilə rastlaşmışdılar (Мещанинов, 1925, с.14-15; Мещанинов, 1927, с. 33, 218, 219, 222 и т.д.; Мещанинов, 1937). Əlbəttə, burada şəhərlər dedikdə urartulular yaşayış məskənlərini nəzərdə tuturdular. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində qədim şəhər təsnifatına uyğun olan yaşayış məskənlərinin də sayı az deyildi.

Albanşünas arxeoloqlardan S.Qaziyev İ.İ.Meşşaninovun əsərinə istinad edərək e.ə. VIII əsrə aid Urartu yazılarında Albaniyanın adının bir ölkə olaraq göstərildiyini qeyd etmişdir (Qaziyev, 1964, s. 7-8). Lakin S.Qaziyev həmin dövrdə Albaniyanın bir dövlət kimi mövcudluğundan bəhs etməmiş və bunu arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Görünür bunun səbəbi keçən əsrin 50-60-cı illərində Son Tunc-İlk Dəmir və Antik (klassik) dövr abidələrində arxeoloji qazıntıların miqyasının hələ geniş olmaması ilə bağlı idi.

Cənubi Qafqazla bağlı Urartu mənbələrinə və onların təhlilində göstərilirdi ki, “Urartu çarı III Sardur şimalda İoniya, Veli-Kuhi (Kolxida?), Kuha-Albani (Albaniya) kimi əhəmiyyətli dövlətlərə, işklərin (skiflərin) çarlığına hücumlar edir, yəni az qala Qara dəniz və Xəzər dənizinin sahillərinə gedib çatır, öz hakimiyyətini Kür çayının cənub sahillərinə yayırdı” (Мещанинов, 1927, с. 29).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Urartu yazılarında urartuların hücum etdikləri, tarixşünaslıqda məhz dövlət kimi tanınan qədim dövlətlər də ölkə olaraq adlandırılmışdır. Bu məntiqlə həmin yazılarda Albaniyanın məhz dövlət olaraq nəzərdə tutulması fikrimcə doğru nəticədir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, urartuların hücumları zamanı, yəni e.ə. VIII əsrdə Albaniya dövlət olaraq artıq mövcud idi. Bu isə öz növbəsində Albaniya dövlətinin e.ə. VIII əsrdən daha əvvəllər yarandığını söyləməyə əsas verir. O dövrdə Albaniyanın hansı sərhədlərə malik olduğunu müəyyən etmək gələcək tədqiqatların qarşısında duran vəzifədir.

Göründüyü kimi, e.ə. VIII əsrə aid Urartu mənbələrində Albaniya həm ölkə, həm də dövlət olaraq xatırlanır. Diqqətəlayiq haldır ki, yazılı mənbələrin bu məlumatları arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə daha da möhkəmlənir. Belə ki, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində aparılan tədqiqatlar zamanı onlarla qalalar (o cümlədən iri, erkən şəhər tipli), çoxsaylı silahlar aşkar edilmişdir. Bu qalaların bir çoxu Urartu çarlarının qarətçi hücumlarının arealında yerləşirdi.

Eyni zamanda, Qəbələ, Dərbənd, Mingəçevir, Mil düzündə Qaratəpə və s. yaşayış yerlərində Son Tunc-İlk Dəmir dövrü təbəqələrinin davam edərək bilavasitə Antik dövrə bağlanması faktları artıq müəyyən edilmişdir (Museibli, Akhundova, 2022, p. 22-24). Bu baxımdan Qəbələdə aparılmış qazıntılar daha maraqlıdır (Şəkil 4). Burada Antik dövr şəhər qalıqlarından altda İlk Dəmir dövrünə – e.ə I minilliyin birinci yarısına aid mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Çox zaman hər iki dövrün qalıqları qarışıq halda aşkar edilmişdir. Bunlar keramika məmulatı, ərzaq saxlamaq üçün şaquli olaraq torpağa basdırılmış təsərrüfat küpləri, daş toxalar, obsidian alətlərdir. Ən maraqlısı isə bu təbəqədə, IV qazıntı sahəsində Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid, 200-ə yaxın sistemli sıralanmış, standart ölçülərə yaxın təsərrüfat quyularının aşkar edilməsidir. Qazıntıların genişləndiriləcəyi təqdirdə bu quyuların sayının daha çox olacağı şübhə doğurmur. Bu ənənə fasiləsiz olaraq davam etmişdir və Antik dövrə aid təbəqədə də onlarla belə quyular və ya onlara basdırılmış iri təsərrüfat küpləri aşkar edilmişdir (Babayev və b. 2017, s. 194-196).

Şəkil 4. Qəbələ. İlk Dəmir dövrü anbar qalıqları

İri təsərrüfat küplərinin sıralanmasından ibarət anbar qalığı Tovuz rayonunda Son Tunc dövrünə – e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid (Cal. BC 1410-1200) Xunan yaşayış yerində də aşkar edilmişdir (Müseybli, 2019). Belə böyük ərzaq anbarları, əlbəttə, o dövrün yalnız şəhər tipli yaşayış məskənləri üçün səciyyəvi idi.

Aparılan qazıntılar Qəbələ şəhərinin e.ə. V-IV əsrlərdə yox, daha qədim dövrdə, ən azı e.ə. I minilliyin ilk əsrlərində meydana çıxdığını göstərir. Çünki qazıntılar göstərdi ki, bu sahədə Antik və İlk Dəmir dövrləri sıx bağlı olub, onlar arasında xronoloji fasilə yoxdur. İlk Dəmir dövründə nizamlı sıralanmış təsərrüfat quyularının salınması prosesi ardıcıl olaraq Antik dövrdə də davam edir. Lokal bir sahədə ərzaq saxlanması üçün iri anbar, 200-ə yaxın təsərrüfat quyusu o dövrdə, yalnız iri şəhər məskəninə məxsus ola bilərdi. Bütün bunlar göstərir ki, Qəbələ e.ə. e.ə. I minilliyin başlanğıcında İlk Dəmir dövrünün şəhəri kimi mövcud idi. Antik Albaniyanın kütləvi istehsal sahəsi olan dulusçuluq, metalışləmə sənətkarlıq nümunələrinin prototipləri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətindən məlumdur.

Beləliklə, yazılı mənbələr və arxeoloji qazıntılar təxminən 3 min il əvvəl – Son Tunc-İlk Dəmir dövründə, Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti arealında, bu mədəniyyətin inkişafı

nəticəsində yaranmış, Şimali Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsini əhatə edən dövlət qurumunun olduğunu və bu dövlətin məhz Albaniya adlandığını göstərir. Qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniya skif tayfalarının Azərbaycana hücumlarından, Midiya və Əhəməni dövlətlərinin meydana çıxmasından bir neçə yüz il əvvəl yaranmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. *Babayev və b., 2017.* Babayev İ.A., Nəcəfova İ.M., Heydərova Ü.M., Mustafayev L.X. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin çöl tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar – 2015-2016. Bakı, 2017, s.194-203.
2. *Baxşəliyev, 2022.* Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: 2022. 372 s.
3. *Cəfərov, 2007.* Cəfərov H. İbtidai icma quruluşu, yoxsa sinifli cəmiyyət // 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Elmi sessiyanın materialları. S. 41-43.
4. *Qaziyev, 1964.* Qaziyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. V cild. Bakı: 1964. S. 7-67.

5. *Muxtarov, Bədəlova, 2008.* Muxtarov N., Bədəlova İ. Kərimli kurqanları // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2008. Bakı, 2008. S. 33-35.
6. *Müseybli, 2003.* Müseyibli N. Qədim Sədərək. Bakı: 2003. 104 s.
7. *Müseybli, Ağalarzadə, 2013.* Müseyibli N., Ağalarzadə A. Həsənsu kurqanı. Bakı: 2013. 92 s.
8. *Müseybli və b., 2012.* Müseyibli N.Ə., Axundova G.K., Ağalarzadə A.M. Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar" 2011. Bakı: 2012. Səh. 97-108.
9. *Müseybli, 2019.* Müseyibli N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid Xunan yaşayış yeri // Sosial elmlər. № 1. Bakı: 2019. S. 79-88.
10. *Müseybli, 2020.* Müseyibli N., Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: 2020. 576 s.
11. *Müseybli, Akhundova, 2022.* Museibli N., Akhundova G. About the issue of historical roots of the state of Albania // Ethnocultural Heritage of Caucasian Albania (collection of articles), No. 3, 2022. P. 22-29.
12. *Nəcəfov, 2010.* Nəcəfov Ş. Sarvantəpə (Rustəpə) yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı, 2010. S. 143-149.
13. *Nəcəfov, 2011.* Nəcəfov Ş. Sarvantəpə yaşayış yerində 2010-cu ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatların yekunlarına dair // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı, 2011. S. 143-151.
14. *Alekperov, 1960.* Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: 1960. 250 с.
15. *Алиев, 1991.* Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: 1991. 256 с.
16. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. До н.э.-III в. н.э. Баку: «ЭЛМ», 1990. 236 с.
17. *Гусейнова, 2011.* Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н.э.). Баку: 2011. 200 с.
18. *Джафарзаде, 1938.* Джафарзаде И. Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Азербайджанского филиала АН СССР. Том 55. Баку: 1938. С. 5-54.
19. *Мещанинов, 1925.* Мещанинов И.И. До-исторический Азербайджан и урартская культура. Отдельный оттиск из «Известий Общества Обследования и Изучения Азербайджана», №1 (1925 года). С. 5-15.
20. *Мещанинов, 1927.* Мещанинов И.И. Халдоведение : История древнего Вана, включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов // Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, № 10. Баку: 1927. 274 с.
21. *Мещанинов, 1937.* Мещанинов И.И. Восточное Закавказье времен халдских завоеваний // ВДИ, №1, 1937. С. 66-77.
22. *Нариманов, 1973.* Нариманов И.Г. Глиняные штампы из западного Азербайджана // Материальная культура Азербайджана. Том VII. Баку: 1973. С. 114-130.
23. *Нариманов 1985.* Нариманов И.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тезисы докладов. Баку: 1985, с. 271-272.
24. *Расулоглы, 1993.* Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку: 1993. 145 с.

Summary

Najaf Museibli

The Most Ancient History of Statehood of Azerbaijan in Archaeological Research

The history of the formation of the oldest states in Azerbaijan is studied mainly on the basis of archaeological research. Traditionally, it is believed that the first state in Northern Azerbaijan, that is, in the territory of the modern Republic of Azerbaijan, was Albania, and this state was formed in

the 4th century BC. Archaeological research shows that hierarchical relations were formed in society as early as the Chalcolithic period. This process intensified in the Early Bronze Age, and the production of weapons from metal began to gradually increase. In the Middle Bronze Age, settlements fortified with defensive fortifications appeared. These were the first examples of early city-states. At the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age, the number of city-states increased, and weapons production expanded. Albania is repeatedly mentioned as a country in Urartu inscriptions. In those inscriptions, ancient states were shown as countries. In this regard, it is possible to note that Albania already existed as a state at the beginning of the 1st millennium BC. Archaeological research further strengthens this conclusion.

Keywords: *archaeological research, ancient states, fortresses, ancient weapons, hierarchical society, Albania, Urartu inscriptions*

Резюме

Наджаф Мусебли

История древнейшей государственности Азербайджана в археологических исследованиях

История образования древнейших государств на территории Азербайджана изучается в первую очередь на основе археологических исследований. Традиционно считается, что первым государством в Северном Азербайджане, то есть на территории современной Азербайджанской Республики, была Албания, и это государство было основано в IV веке до н.э.. Археологические исследования показывают, что иерархические отношения в обществе возникли еще в эпоху халколита. Этот процесс усилился в эпоху ранней бронзы, и производство металлического оружия постепенно начало увеличиваться. В эпоху средней бронзы появились поселения с укрепленными оборонительными сооружениями. Это были первые примеры ранних городов-государств. В конце бронзового века и начале железного века увеличилось число городов-государств и расширилось производство оружия. Албания как страна неоднократно упоминается в урартских надписях. В этих письменных источниках древние государства именовались странами. В этом отношении существование Албании как государства можно отметить в начале I тысячелетия. Археологические исследования еще больше подкрепляют эту идею.

Ключевые слова: археологические исследования, древние государства, крепости, древнее оружие, иерархическое общество, Албания, урартские надписи